

VAKIF VE TARİHİ GELİŞİMİ

Prof. Neşet Çağatay

INSANLAR, toplumsal yaşama geçişlerinden beri, kendilerinden sonra adlarının iyilikle anılmasını sağlamak için, kuyu kazdırmak, su getirtmek, yol yaptırmak ve ağaç dikmek gibi şeyler yapmışlardır. Bu işler aslında birer sadaka gibi görünürlerse de, vakıf da bir bakıma hayır sürekli olan bir sadaka veya zekât niteliğinde olduğundan amaçları aynıdır; tabii hukukî mahiyetleri değişiktir.

Dünyada ilk vakıflar veya benzeri kurumlar ne zaman ve nerede, kimler tarafından kurulmuştur bilmeyiz. Muhakkak ki bunlar ilk sıralarda bugünkü gibi mükemmel olarak şartları, kuralları, işleyiş yöntemleri saptanmış bir biçimde ortaya çıkmış değillerdi. İlk sıralarda herhalde halkın bu vakıflardan yada bu nitelikteki hayır kurumlarından yararlanma koşulları, yalın birkaç madde halinde idi.

Varlıklı kişilerin, mallarının bir bölümünü şartlı hibe şeklinde halkın sürekli yararlanması biçiminde hayır işlerine bağışlamaları bir çok eski ulusların hukuk sistemlerinde görülür. Bunun eski Mezopotamya ulusları hukukunda, Hitit yasalarında Hindu hukukunda ve Roma hukukunda birçok örnekleri görülür.

Ünlü Budist tapınakları hep bu tür vakıf ve bağışlarla yapılmışlardır. Bir zamanlar Budist dinine girmiş bulunan Türklerde pek çok Budist vakıfları kurmuşlardır.

Ölümden sonra da sürmek ve geçerli olmak üzere küçük bir toplumun yararlanması için yapılmış ilkel bir vakıf örneğini, Arabistan yarımadasının kuzeyinde hüküm sürmüş, başkentleri Patra olan Nabat Devleti'nin, Aziz adlı bir yurttaşı tarafından el-Hıcr (Medain-i Salih) şehrinde M.Ö. 409 yılları arasında yaptırdığı mezarlıkta görüyoruz onun kitabesi bir vakfiye niteliğindedir.

Vakıf kurumu, Önyasya uluslarında ve Romada olduğu gibi Asyadaki Budistler arasında da çok yaygın ve gelişkindi. M.400 yıllarında Hindistanı dolaşan Fa-Hian adlı bir gezgin, Hind. zenginlerinin ve tüccarlarının Buda tapınağına tarlalar, evler, bahçeler, köleler ve öküzler vakfettiklerini bildiriyor. Bu gezgin ayrıca Orissa bölgesindeki bir kıralın o sıralarda ölen bir ermiş için yirmi dört dönümlük bahçeli bir manastır vakfettiğini de söylüyor.

İslâm'da ilk vakıf, bilindiği gibi 706 yılında Emeviler halifesi Abdülmelik oğlu Velid (yaşamı 670-715) tarafından, başkent Şam'da yaptırılan "Ümeyye Camii" için kurulmuştur. Vakıf terimi de bundan sonra yani VIII.y.y. da kullanılmaya başlanmıştır.

İnsanî duygular diyebileceğimiz bu yüce ve güzel duygular, Türkler arasında çok gelişmiştir. Sekizinci y. da başlayan İslâm vakıf kurumları, Türklerin İslâmiyete girişlerine ve İslâm Ülkelerinin yönetiminde söz sahibi oluşlarına dek çok az ve sönüktü. Onların İslâm ülkelerine egemen olmalarından sonra çok hızlı ve çok yönlü bir gelişme gösterdi.

Gaznelilerde, Büyük Selçuklularda, Hârizmşahlarda, Mısır'daki Türk hükümdarlarının yönetimleri sırasındaki vakıf kurumları hakkında Prof. M.Fuat Köprülü, Vakıflar Dergisi'nin ikinci cildinde çok geniş bilgiler vermiştir.

Türkler o kadar çok türde hayır vakıfları yapmışlardır ki öteki İslâm ülkelerinde bunların onda biri bile yoktur. Bu türlerin taşınmaz mallara ait kırtan fazlası, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı "Cumhuriyetin 60 yılında Vakıflar" adlı eserin 151. sayfasında sıralanmıştır. Bunlar Mabeyt, tekke, zaviye, kalenderhane, türbe, kabristan, namazgâh, medrese, okul, darüttalim, darülhadis, darülkurra, darülhaffaz, imaret, kervansaray, tabhane, konukevi, dulevi, hastahane, dispanser, hamam, çeşme, sebil, kuyu, su yolu, köprü vb... Türk vakıflarının amaçları da enteresandır. Vakıflar dergisinin sözünü ettiğimiz sayısının aynı sahifesinde bunlardan otuz kadarı sıralanmıştır bunlar : dini türlü konuların öğretilmesi, göz ağrısı için ilaç, aşure ve helva pişirilmesi, kurban kesilmesi, yoksullara, yetimlere, acizlere, mahbuslara odun, kömür için para, borç-

tan dolayı hapse girenlerin borçlarının ödenmesi, ölümlerini yıkanması, gömülmesi için para, ekme ve meyve dağıtılması, su ve şerbet dağıtılması, kuşlara dane ve köpeklere ekme verilmesi, su soğutmak için kar tahsisi, yoksullara ve yoksul çocuklarına elbise ve yiyecek dağıtılması, yoksul kızlara çehiz yapılması, çocuklara gezi masrafı, kitap parası, bayram topu, yetimlere aylık, askere silah, giysi, donanmaya yardım vb...

Vakıflar, 1-zürri veya ehli, 2-hayri vakıflar olmak üzere iki büyük gruba ayrılır. Hayri vakıflar: bütün insanların yararlanmaları için yapılan vakıflardır. İlk sıralarda yapılan vakıfların hemen hepsi bu tür vakıflardır. Daha sonraları, vakıf yapanın çocuklarının yararlanması için de vakıf yapma yolu açılmıştır. Bunun ötesinde vakıf yapan, yaptığı vakıftan kendisinin yararlanmasını da şart koşabilir.

Ehli veya zürri vakıf yapan kişi, çocuklarından dilediğini, miras kuralları ve hükümleri dışında olarak istediği kadar malından yararlandırabilir. Bu kız oğlan paylarının ikili birli olmasına bakılmaksızın vakıf yapmanın istediğine göre vakfettiği malın gelirini (gallesini) dağıtma imkânını verir; çünkü o, sağlığında vakfına dilediği şartları koymakta özgürdür, bu şartlara da uymak gerekir. Bu yolla İslâm miras hukukunun Kur'andaki miras kuralları hükümsüz bırakılabilmiş yani, nassa aykırı uygulamalara gidilebilmiştir ki bu husustaki ayrıntılı bilgileri açıklayan bir yazımız, Vakıflar Dergisi'nin XI. cildinde "İslâm'da vakıf kurumunun miras hukukuna etkisi" başlığı altında yayınlanmıştır.

Vakıfların sürekli olmaları esas olduğundan vakıflar, genellikle taşınmaz mallardan yapılabilirse de gelecek ve göreneğe uygunsuz taşınır malların vakfı da sahihtir. Bunlar: para, düğünlerde kullanılmak üzere giysi, takılar, yemek tencereleri ve kapları, okullar ve kitaplıklar için kitap, kazan, halı, şamdan, yoksul çiftçilere tohumluk tahıl, köle, cariye, hayvan.

Vakfı kadın da yapabilir erkek de. Müslüman da yapabilir gayr-i müslim de. Örneğin, bir müslüman ülkede hristiyanlar, müslüman ya da gayr-i müslim halk için vakıf yapabilir. Vakıfta önemli şartlar, vakıf yapanın özgür, akli başında ve ergen olmasıdır. Vakfeden mal sahibi olduğundan dilediği şeyi şart koşabilir. Bu şartlar değiştirilemez, onlara uymak lâzımdır. Ancak, 2762 sayılı yasanın 10, 16, 17 maddeleri uyarınca Vakıflar Genel Müdürlüğü, vakıf şartlarında değişiklik yapabilir.

Vakfın murakebesine ait davalarda zaman aşımı 36 yıldır. Bir kişi mütevellinin gözönünde bir akara 36 yıldan çok bir süre tasarruf ederse mütevellî, o yerin vakıf olduğunu iddia edemez... Vakıf paraların aslına davalarda zaman aşımı 36 yıl, onanın nemasına ve galleye (gelire) ait davalarda 15 yıldır. Tahsisat kabilinden olan vakıf arazinin tasarrufuna ait davalarda zaman aşımı, mirî (devlet) topraklarında olduğu gibi 10 yıldır.

Vakfiyeler 1826 yılına dek kadılarca onaylanarak suretleri şer'îye sicillerinde saklanırken bu yıl bunları Sultan 2. Mahmut, kurduğu "Evkaf Nezareti"ne bağlamıştır. Harameyn yani Mekke, Medine vakıflarının yönetimi bir müdire verilmişken 1845 yılında, Sultan Abdülmecit tarafından bunlar da "Evkaf Nezaretine" yani Vakıflar Bakanlığına bağlanmıştır.

Vakıfların gelişimi, nitelikleri ve türleri üzerine ayrıntılı bilgiler Vakıflar Dergisi'nin IX cildindeki "Osmanlı İmparatorluğunda riba-faiz konusu, para vakıfları ve bankacılık" başlıklı yazımızda verilmiştir.

"Menkulün vakfı hakkında örf ve adet varsa başlı başına vakıf niteliğini taşır" kuralına uyarak Osmanlılarda pek çok para vakfı yapılmıştır.

1456-1551 yılları arasında geçen 95 yılda sadece İstanbul'da yapılan para vakıflarının sayısı 1161'dir. Bu vakfiyelere göre paralar, türlü yıllarda değişik kişilerce yüzde 10-11.25-12.5-15.-20 oranlarıyla faize verilmiştir.

Para vakıflarına ait fetva dergilerindeki örneklerden bir ikisini buraya alıyorum.

"Bir kimse mütevellisi olduğu vakıf paradan muamele-i şer'îye ile bir kadına onu onbir buçuktan (%15) borç verse, süresi sonunda ribhı (faizi) kadından almağa kaadir olur mu? Elcevap - Olur."

"Bir kimse mütevellisi olduğu vakıf paradan başka bir kimseye muamele ile (faizle) onu onüç (%13) üzerinden borç verse, süresi geldiğinde ribh için dava etse onu onbir buçuktan ziyadesine davası dinlenirmi? Elcevap—Dinlenmez"

Hayır işlerine para vakfedilmesinin ve bu paraların faize verilme yoluyla işletilmelerinin şeriata aykırı olduğunu söyleyenler hakkında (Behçet ül—Fetâva, s.150) adlı fetva dergisinde şöyle bir hüküm vardır:

"Bir şehirde kendini bilgin sanan bir kimse, vakıf para haramdır, vakfedenler cehennemliktir. Elde edilen ribh (faiz) haramdır dese, onu yeyen (faizi yeyen) immama uymaktan halkı men etse böylece camilerin boş kalmasına ve şehir halkı arasında ayrılık çıkmasına neden olsa, bu gibi sözlerinden fitne çıkmasından korkulsa böyle kimseye şer'an ne yapmak lâzımdır? Elcevap - Şiddetle azarlanır, sıkıştırılır, vaz geçmezse bu tür sözlerinden ve fikirlerinden dönünceye kadar haps olunur."

Bu para vakıflarının ne zaman başladığını bilmiyoruz ancak, temellerinin yüzlerce yıl önce batı Asya Türkleri arasında atıldığını sandığımız, XIII y.yıl ortalarında Selçuklular Anadolu'sunun sosyal ve ekonomik yaşantısında büyük ve önemli rol oynamış olan ahi kurumu mensupları, kendi aralarında karşılıklı yardım için kurdukları "şnaf sandıkları" böyle bir hizmet görüyordu. Bu yöntem, Osmanlılar devrinde mutlaka

siirmüş olmalı, Fatih Sultan Mehmet'in faizi ile yeniçeri ocaklarına verilecek etlerin zamanla artacak fiyat farkını karşılamak üzere 24.000 altın vakfettiğini biliyoruz. Kanuni Sultan Süleyman da 698.000 akçalık bir para vakfı yapmıştı.

Osmanlılarda başlangıçta para vakıfları ile gelişen ve yaygınlaşan bu faizle para verme alma işi, 1860 larda, rahmetli Mithat Paşa'nın Niş, Tuna valiliği sırasında "memleket sandıkları" adıyla başlattığı bir kuruluş, halka düşük faizle borç para vermeye dönüştü.

Halkın elde ettiği ürünlerin yüzde beşi alınarak kurulan ve onları tefeciden, sıkıntıdan kurtaran bu sandıklar çok ilgi gördü ve kısa zamanda bir çok yerde şubeleri açıldı. Bu sandıkların faiz gelirleri ile okul, yol, köprü yapıyordu.

Kuzeyde, doğuda ve batıda ardi arkası kesilmeyen savaşların sürdüğü için gelirlerinin büyük bir bölümünü bu savaşlara harcamak durumunda ve zorunda olan Osmanlı Devletinin, geniş imparatorluk topraklarında, yol, köprü, okul, hastahane yaptırması çok zordu. Fsasen bunların bir kısmı öteden beri varlıklı kişilerin kurduğu vakıflarla yürütülmeye çalışılıyordu.

Yirmi maddelik bir tüzükle çalışan, her tür eşya rehin konarak borç alınan bu "memleket sandıkları"nın amacı, esnaf ve sanatkârlara da uzatılarak adı 1883 yılında "Menafii umumiye sandığı"na çevrildi. 1877 -78 Osmanlı-Rus savaş bu sandıkların gelişmesine büyük zarar verdi. 15 Ağustos 1888 de bu sandıkların yerine "Ziraat Bankası"aldı. Bu bankanın adı, 1926 da "Türkiye Ziraat Bankası A.Ş.", 1937 de de "T.C. Ziraat Bankası" oldu.

Kaynaklar, Vakıflar dergisinin, 1,2, 14 cildindeki yazılar ve aynı derginin 9, 11, 12. ciltlerindeki benim bu konulardaki yazıları, Fetavay-ı Feyziye, Fetavay-ı Ali Ffendi, Osman Keskiödü, Fıkıh tarihi ve İslâm hukuku. Behcet ü-Fetava. G.P. Driver and Z.C. Milles, The Babylonian law, Oxford 1968.E.Newfeld, The Hitite laws, London, 1951. Ö.L. Barkan ve E.H. Ayverdi İstanbul vakıfları tahrir defteri, İstanbul, 1970. Benim yukarıki makalelerimde geçen eserler.